

XXII CURS
D'HISTÒRIA
MONETÀRIA
HISPÀNICA

La moneda a la guerra civil espanyola: art, disseny i propaganda

**La moneda a la Guerra
Civil espanyola: art,
disseny i propaganda**

MUSEU NACIONAL D'ART DE CATALUNYA
Generalitat de Catalunya
Ministerio de Educación, Cultura y Deportes
Ajuntament de Barcelona

PRESIDENT

Miquel Roca i Junyent

VICEPRESIDENTS

Maria Àngela Vilallonga Vives
Joan Subirats Humet

VOCALS

Isak Andic
Iolanda Batallé Prats
Octavi Bono i Gispert
Helena Cambó i Mallol
Jordi Carulla i Font
Marta Clari Padrós
Isidre Fainé i Casas
Román Fernández-Baca Casares
Lucas García Guirao
Elsa Ibar Torras
Carmen Jiménez Sanz
Lluís Juste de Nin
Francesc Xavier Marcé Carol
Adriana Moscoso del Prado
Elisa Ros Barbosa
Eulàlia Serra Budallés
Ana Vallès Blasco
Francesc Vilaró Casalinas
Rafael Villaseca Marco

SECRETÀRIA

Anna Bernadàs Mena

DIRECTOR

Pepe Serra Villalba

ADMINISTRADOR

Víctor Magrans Julià

MECENES

“la Caixa”

BENEFACTORS

Abertis, Fundació Banc Sabadell, Naturgy, Santander

PROTECTORS

Fira Barcelona, Fundació DAMM, The Nando and Elsa Peretti Foundation-Delegació a Catalunya, Transports
Metropolitans de Barcelona

COL·LABORADORS

Agrolimen, Antiga Fàbrica de Medalles Ausió, Confraria del Cava Sant Sadurní, Fundació Agbar, HP Printing
and Computing Solutions, S.L.U., Laie, Magma Cultura, Sacyr Facilities, TRAM

MITJANS DE COMUNICACIÓ

Ara, betevé, Cadena 100, Ser Catalunya, El 9 Nou, El País, El Periódico de Catalunya, El Punt Avui,
La Vanguardia, Regió 7, Segre, Televisió de Catalunya/Catalunya Ràdio, Time Out Barcelona

La moneda a la Guerra Civil espanyola: art, disseny i propaganda

XXII Curs d'Història Monetària Hispànica
GABINET NUMISMÀTIC DE CATALUNYA

27 i 28 de novembre de 2019

**MUSEU NACIONAL
D'ART DE CATALUNYA**

El Museu agraeix el suport del matrimoni
Alberto Rodríguez Flos i Montserrat Molina Subias
en l'edició impresa d'aquesta publicació

© d'aquesta edició:
Museu Nacional d'Art de Catalunya
Parc de Montjuïc. 08038 Barcelona
www.museunacional.cat
© dels textos, els seus autors
© de les fotografies, els seus autors. Tots els
drets reservats

Disseny gràfic i maquetació: Xeixa Rosa

Edició: febrer 2020
Dipòsit legal: B 5562-2020
ISBN: 978-84-8043-358-7

ÍNDIX

PRESENTACIÓ	7
INTRODUCCIÓ	9
I. LA GUERRA CIVIL MONETÀRIA ESPANYOLA	
LA EMISIÓN DE BILLETES DEL BANCO DE ESPAÑA DURANTE LA GUERRA CIVIL José María Pérez, Fábrica Nacional de Moneda y Timbre	13
LA FÁBRICA NACIONAL DE MONEDA Y TIMBRE EN GUERRA Rafael Feria, Museo Casa de la Moneda	35
II. LES EMISSIONS CATALANES DURANT LA GUERRA CIVIL	
L'EMISSIÓ DE BITLLETS DE L'AJUNTAMENT DE BARCELONA DURANT LA GUERRA CIVIL EN EL SEU CONTEXT: UN DRAMA EN CINC ACTES Albert Estrada-Rius, Gabinet Numismàtic de Catalunya / Museu Nacional d'Art de Catalunya	51
LES IMPREMTES I LA PRODUCCIÓ DELS BITLLETS EN EL SEU CONTEXT Santi Barjau, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona	85
JOSEP OBIOLS I EL DISSENY DELS BITLLETS DE LA GENERALITAT DE CATALUNYA Pilar Vélez, Museu del Disseny de Barcelona	97
III. LA FORMACIÓ DE LES COL·LECCIONS PÚBLIQUES DEL PAPER MONEDA CATALÀ	
LA COL·LECCIÓ TURRÓ I LA GÈNESI DEL CATÀLEG D'EMISSIONS LOCALS DE LA GUERRA CIVIL Raquel Castellà, Museu d'Història de Catalunya	111
LA COL·LECCIÓ DE BITLLETS LOCALS DE LA GUERRA CIVIL DEL GABINET NUMISMÀTIC DE CATALUNYA Maria Clua, Gabinet Numismàtic de Catalunya / Museu Nacional d'Art de Catalunya	139

PRESENTACIÓ

L'expressió «el diner és el nervi de la guerra» és un aforisme que ha fet fortuna des d'antic i que assenyala, amb meridiana claredat, la rellevància dels afers pecuniaris en tot conflicte armat. Moneda i guerra constitueixen un binomi ben conegut per economistes i numismàtics que es manifesta tant a resseguir les grans xifres del finançament dels exèrcits com a estudiar la moneda menuda en mans dels particulars que habiten els territoris en conflicte.

És suficient donar un cop d'ull a les vitrines de la sala de numismàtica del Museu Nacional per veure com cada guerra ha deixat a casa nostra una ferma empremta en la moneda o en les formes de diner que, en ocasions, l'han hagut de substituir en temps de penúries econòmiques i inestabilitat política. Això és així no només en les lluites més antigues, sinó també en les recents. La Guerra Civil és, en aquest sentit, un exemple paradigmàtic del qual tenim una rica història oral transmesa per les persones que la van viure i l'han perpetuada en la memòria col·lectiva.

La Guerra Civil és, també, un tema cabdal al qual el Museu dedica molta atenció i, per això, és bo que des del Gabinet Numismàtic de Catalunya, amb l'oportunitat de la commemoració del 80è aniversari del seu acabament, s'enriqueixi el discurs general des de la perspectiva que li és pròpia. Aquest darrer esforç d'integració en el relat general es fa encara més evident en centrar el programa del *XXII Curs d'Història Monetària Hispànica* en una perspectiva concreta del fenomen monetari del conflicte. Això és el de la valoració gràfica –estètica però també propagandística– del disseny, dels artistes i de les impremtes que van implicar-se en la tasca de fornir de moneda la població en un moment molt complex en tots els aspectes, però certament també en el monetari.

És per tot plegat que em plau molt agrair als historiadors de l'art i als numismàtics que han acceptat el repte de fer realitat el programa del curs d'aquest any que se'ls va proposar en el seu dia i, alhora, també felicitar-los ara per haver reeixit en l'objectiu en un tema que, de ben segur, té encara un llarg recorregut per endavant.

Pepe Serra

Director del Museu Nacional d'Art de Catalunya

LA COL·LECCIÓ TURRÓ I LA GÈNESI DEL CATÀLEG D'EMISSIONS LOCALS DE LA GUERRA CIVIL

Raquel Castellà i Perarnau
Museu d'Història de Catalunya

Resumen

A lo largo del presente trabajo se realiza una aproximación a la biografía del numismático y activista político Antoni Turró i Martínez (1915-2009) y se presenta la colección de papel moneda local catalán, emitido entre los años 1936 y 1939, que reunió a lo largo de su vida.

Es, sin duda, una de las mejores colecciones de numismática de esta tipología. Por un lado, porque recoge de forma exhaustiva ejemplares de todo el territorio catalán y, más ampliamente, de Aragón, Andorra, las Islas Baleares y Valencia, y, por otro, porque Antoni Turró, como miembro fundador de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, fue un experto en el papel moneda republicano y elaboró las bases científicas para su catalogación y su estudio numismático.

Esta colección, donada a la Generalitat de Catalunya y custodiada y conservada en el Museu d'Història de Catalunya, constituye también un testimonio de la generosidad y el patriotismo de Antoni Turró y la muestra de un hecho histórico importante de nuestra historia reciente: la emisión controlada de moneda fraccionaria por parte de los ayuntamientos de Cataluña durante la Guerra Civil para afrontar las necesidades financieras del país.

Palabras clave

Papel moneda, falta de moneda, billetes, Guerra Civil, ayuntamientos, Cataluña

Abstract

This study looks at the life of the numismatist and political activist Antoni Turró i Martínez (1915-2009) and presents his collection of local Catalan paper currency issued between 1936 and 1939.

The collection of local Catalan paper currency (1936-1939) built up by Antoni Turró is unquestionably one of the finest numismatic collections of its kind. Firstly, because it contains examples from across the entire territory of Catalonia and from further afield from Aragon, Andorra, the Balearic Islands and Valencia; and, secondly, because Turró, as a founding member of the Catalan Society of Numismatic Studies, was an authority on Republican paper currency and drew up the scientific bases for cataloguing it and studying it from a numismatic perspective.

This collection, donated to the Generalitat de Catalunya and preserved and held in the Museu d'Història de Catalunya, is evidence not only of Antoni Turró's generosity and patriotism but also of an important aspect of our recent history: the controlled issuing of fractional currency by town and city councils in Catalonia during the Spanish Civil War in order to meet the country's financial needs.

Key words

Paper currency, currency shortfall, notes, Spanish Civil War, town and city councils, Catalonia

Antoni Turró i Martínez va néixer a Barcelona l'11 de maig de 1915, al carrer de la Cera, al Raval, fill de pare català, Ramon Turró i Marés, i de mare murciana, Manolita Martínez Nevado. A més, tenia tres germans més petits: Paquita, Andreu i Isabel. El dia 2 de gener de 1931, amb 16 anys, va començar a treballar en el negoci familiar, una lampisteria regentada pel seu pare i l'avi, Antoni Turró Crosas, situada al número 2 de la baixada de Sant Miquel. Aviat va sentir la necessitat de canviar de feina, i, l'any 1932, va demanar al seu avi una carta de recomanació per poder aconseguir un nou treball (Fons Família Turró). Poc després, va començar a treballar com a mosso als Magatzems Santa Eulàlia, situats al pla de la Boqueria. Va ser en aquesta època quan començà a sentir inquietuds catalanistes i, juntament amb alguns companys de feina, va decidir fer-se soci del Centre Autonomista de Dependents del Comerç i de la Indústria (CADCI), on s'afermà el seu independentisme i es va anar definint el seu caràcter fort i independent. La seva joventut va transcórrer en un període molt marcat pels conflictes de caràcter social.

UNA FORMACIÓ AUTODIDACTA A AIXOPLUC DEL CADCI

El CADCI era una entitat sindical i social catalana, fundada a Barcelona l'any 1903 per un grup de dependents de comerç i d'oficines de tendència política catalanista, coneguts com «els saltataulells». L'any 1912 es començà a editar la seva revista *Acció*, òrgan de difusió i propaganda del Centre, i el 1913 comprà el que seria la seva seu històrica, al número 10 de la rambla de Santa Mònica. El CADCI, ja des dels seus inicis i cada vegada amb més força, entrà en la lluita social, que en aquells temps prenia una gran volada, i participà, de manera continuada, en tots els actes patriòtics, cívics i esportius. L'entitat s'estructurava en cinc seccions: Organització i Treball, Socors Mutus, Esports i Excursions, Propaganda Autonomista, i Educació i Instrucció. A redós d'aquesta última secció, podem situar l'etapa formativa de Turró. La Secció d'Educació i Instrucció mantenia les populars Escoles Mercantils, que tenien un ampli cos de professors que impartien classes de català, comptabilitat, taquigrafia i idiomes, entre d'altres. Turró, amb les seves ànsies d'aprendre i conèixer, s'inscrigué ràpidament en moltes d'aquestes classes i feu cursos que tenien una matrícula accessible per a totes les butxaques i, sobretot, un bon professorat, per la qual cosa aviat foren molt populars i concorreguts.

Turró, que inicialment va formar part com a vocal de la junta permanent del CADCI, va ser més tard vocal de la Secció de Propaganda Autonomista (*La Humanitat*, 25/4/1936, 1301, p. 3), de la qual formaven part molts independentistes, que van provocar que el CADCI prengué una posició cada vegada més combativa en les reivindicacions catalanistes i independentistes, i fos propulsor de moltes actituds i moviments patriòtics.

EXCURSIONISME I CULTURA

El moviment excursionista dels anys trenta veia aquesta activitat no solament com un esport, sinó també com una activitat cultural i una manera de conèixer a fons el país. Per tant, en alguns sectors de la societat catalana d'aquella època es va impulsar l'excursionisme i el coneixement del territori com un element de construcció d'una certa identitat, a través del coneixement cultural i territorial de les diverses parts de Catalunya. A més, es considerava que l'excursionisme influïa en la formació física i moral dels més joves, i, en aquest sentit, posaven cura a difondre la seva obra i els seus ideals entre les noves generacions, amb una especial atenció a l'educació i l'ensenyament del català.

Així doncs, Turró, en la seva joventut, va estar vinculat permanentment a diferents colles i centres d'excursionisme, d'esperit genuïnament català, dedicats al foment de la tècnica, la pràctica i la difusió de l'excursionisme en totes les seves facetes, tant esportives com culturals, de lleure i de defensa i manteniment de les condicions del medi. Aviat es comprà una càmera fotogràfica, que l'acompanyava en totes les sortides que feia, i amb ella va saber copsar la bellesa dels pobles i paratges de Catalunya.

Era soci del Càmping Club de Catalunya (Federació d'Acampada), que formava part de The International Federation of Camping Clubs i que el permetia acampar arreu de Catalunya i a l'estranger. Fou secretari del comitè d'excursionisme del Centre d'Esports i Excursions (*La Veu de Catalunya*, 12/4/1935, 45, 12111.), que tenia com a vocació «posar-se a disposició de les entitats excursionistes per col·laborar en l'enaltiment de l'excursionisme català». L'entitat, d'arrelat sentiment catalanista, exemplificà aquests moments d'efervescència de l'excursionisme als anys trenta i esdevingué un exemple de l'esperit associatiu i corporatiu del poble, com moltes altres associacions i centres excursionistes.

Així mateix, cal destacar el paper fonamental que Turró tingué dins la Secció d'Esports i Excursions del CADCI, on també va ser membre de l'equip de lluita a corda, que va obtenir en diferents ocasions el títol de campió de Catalunya.

INGRÉS A NOSALTRES SOLS

Turró ingressà a l'agrupació nacionalista Nosaltres Sols (traducció literal de l'irlandès Sinn Féin), creada i liderada per Daniel Cardona i Civit l'any 1931, que va ser el nucli representatiu de l'independentisme, organitzat al voltant d'un setmanari del mateix nom i d'una agrupació política i armada, l'Organització Militar Nosaltres Sols, similar al Sinn Féin irlandès. Tingué una incidència important en el jovent en general a Barcelona, i, sobretot,

al Baix Llobregat. Tot i que l'afiliació no fou gaire nombrosa i probablement mai no sobrepassà alguns centenars de membres, als joves que passaren per l'organització els deixà una empremta activista que marcà el catalanisme més extremista durant dècades. Va ser l'única organització que s'oposà a l'Estatut de Núria (1932), ja que consideraven que era una claudicació.

Turró fou vicesecretari de la junta directiva de Nosaltres Sols (*Nosaltres Sols!*, 24/2/1934, 151), des d'on començà l'entrenament en pràctiques paramilitars i exercicis militars i la pràctica amb armes per participar finalment en els fets del 6 d'octubre de 1934 a Barcelona, amb escamots de Nosaltres Sols (Ramos 2004, p. 2). Aquests escamots es van fer forts al terrat del Palau de la Virreina, on hi havia la Societat d'Atracció de Forasters, una organització de foment i promoció del turisme, i després es van enfrontar, a la plaça del Teatre, amb les tropes que havien atacat el CADCI i que els havien impedit anar Rambles amunt a enganxar el ban de guerra. Finalment, la policia el detingué al carrer, però va aprofitar una distracció per escapar-se del camió on el duien pres. Tenia aleshores 19 anys.

La derrota de la revolta d'octubre del 1934 obligà l'organització a passar a la clandestinitat. El juny del 1936 Nosaltres Sols entrà en el nou Estat Català, i Turró també hi començà la seva militància.

LA GUERRA CIVIL

El juliol del 1936 una part de l'Exèrcit espanyol se sollevà contra el Govern de la Segona República, legalment constituït, en un intent de cop d'Estat que va ser contrarestat per la resistència de sectors obrers i populars. El fracàs del cop significà l'inici de la guerra.

Barcelona va viure en aquells moments una sèrie d'esdeveniments coneguts com a Batalla de Barcelona, en els quals Turró va participar activament. El 19 de juliol el general Manuel Goded es va posar al capdavant de les forces sollevades que van intentar prendre el control de diversos punts de la ciutat, dirigides pel comandant López Amor. Turró, juntament amb altres companys de diverses milícies antifeixistes, va participar en alguns combats al carrer per sufocar la revolta militar a Barcelona, i el dia 20 va prendre part en l'assalt a la caserna de les Drassanes. L'intent colpista va fracassar i el general Goded es va rendir al president Companys.

Després de posar fi a la rebel·lió militar a Barcelona, les principals agrupacions polítiques i sindicals catalanes se centraren a reclutar i formar milicians per enviar-los als principals escenaris bèl·lics, especialment al front d'Aragó. Es bastí una àmplia xarxa de nuclis en el territori, preparats per a l'ensinistrament dels futurs combatents.

Turró es va unir a les tropes d'Estat Català, probablement a la Columna Volant Catalana, i va participar en el cos expedicionari que va intentar recuperar Mallorca (del 16 d'agost al 12 de setembre de 1936), ocupada pels sollevats. Però l'arribada de l'aviació italiana, comandada per Arconovaldo Bonaccorsi, conegut com a *comte Rossi*, i el boicot del Govern espanyol en no donar suport a l'expedició catalana van frustrar aquella acció, fet que va deixar en mans dels feixistes una plataforma per llançar atacs aeris a la Península. Tot i així, Turró retornà de Mallorca entusiasmat, amb una vitalitat esbalaïdora i compromès a lluitar contra els feixistes o «facciosos», com ell els anomenava. Un mes més tard del seu retorn a Barcelona, el 9 d'octubre de 1936, a l'edat de 21 anys, s'inscrigué al curs de ràdio tècnica del Grup de Transmissions i Senyals de la Conselleria de Defensa de la Generalitat de Catalunya i es comprometé al següent:

«A observar la màxima puntualitat en l'assistència i interès en les classes per a un ràpid i millor aprofitament. A acceptar disciplinàriament les observacions del professor i dels caps del Grup, àdhuc l'eliminació del curs quan els caps ho creguin convenient. I, finalment, a restar a disposició del Grup per ocupar el lloc que en la lluita contra el feixisme em sigui destinat, dins l'especialitat a la qual m'inscriu en aquest Grup» (Fons Família Turró).

Turró, un jove ple d'ideals, tenia el convenciment personal i moral de lluitar a favor de la República.

A finals del 1936 es va crear l'Exèrcit Popular, la qual cosa implicà la mobilització de les llesves, com ara la dels nascuts l'any 1915, la lleva d'Antoni Turró, que marxaren a l'abril i van deixar enrere una Barcelona en plena eferescència revolucionària. Així doncs, com a caporal telegrafista, va ser allistat a la 33a divisió i destinat al front d'Osca. Al cap d'un temps ingressà a l'Escola de Guerra, d'on sortí el 27 de juny de 1938, tal com consta al *Diario Oficial del Ministerio de Defensa Nacional* de Barcelona del 30 de juny de 1938:

«Excmo. Sr.: He resuelto, a propuesta de la Escuela Popular de Guerra, promover al empleo de tenientes, en campaña, del Arma de Ingenieros (Especialidad de Transmisiones y Zapadores) a los 21 alumnos que figuran en relación que se inserta a continuación y que comienza con D. Antonio Turró Martínez y termina con D. Juan Fernández Hernández, los cuales han terminado con aprovechamiento sus estudios y prácticas en dicho centro de enseñanza. Disfrutarán en el empleo que se les confiere la antigüedad de 15 del mes actual, con efectos administrativos a partir de la revista de comisario del próximo julio, pasando a ocupar el destino que a cada uno se le señala, incorporándose con urgencia. Le comunico a V. E. para su conocimiento y cumplimiento. Barcelona, 27 de junio de 1938.» (*Diario Oficial del Ministerio de Defensa Nacional de Barcelona*, 30/06/1938, 161, II, p. 1150).

Així doncs, en va sortir com a tinent del cos d'enginyers amb el número 1 de la seva promoció i va ser destinat al Grup de Transmissions d'instrucció número 2, a la Companyia de Transmissions de la 122a Brigada Mixta, Divisió 27. Les seccions de transmissió tenien un paper clau a l'hora de comunicar les informacions entre els diversos llocs de comandament, ja que no existia una comunicació ràpida i àgil entre les unitats que eren al front. Així mateix, s'encarregaven d'estendre les línies des de la central de transmissions del batalló, on hi havia una centraleta, fins al lloc de comandament de les companyies. Qualsevol bombardeig aeri o atac d'artilleria trencava els cables de comunicació de manera molt ràpida, i el personal de transmissions havia de tornar-los a desplegar, moltes vegades sota el foc a primera línia de front.

La Divisió 27, que anteriorment havia estat la Columna Carles Marx (també anomenada Columna Trueba-Del Barrio, organitzada pel PSUC), era coneguda com «la Bruixa» per la seva extraordinària mobilitat i eficàcia (Closa 2011). Amb aquesta unitat militar, Turró va prendre part en la campanya ofensiva del Merengue i cap del pont de Balaguer, i va participar en l'ofensiva del cap de pont de Vilanova de la Barca. Finalment, se'l va destinar al front de l'Ebre i va participar en les batalles de la serra de Pàndols i la serra de Cavalls, així com en la batalla de l'Ebre, on l'exèrcit quedà desfet. Turró va ser ferit i evacuat fins a Olot. La derrota de l'Ebre va marcar el punt d'inflexió de la Guerra Civil.

LA RETIRADA

Durant la retirada, Antoni Turró va emmalaltir de febre tifoide i va ser ingressat a l'Hospital Militar de Ripoll, situat a l'antiga l'escola Vedruna, a finals del 1938, per poder atendre tots els soldats malalts o ferits al front. Va ingressar-hi l'11 de gener de 1939, i el dia 29 del mateix mes va ser traslladat a l'Hospital Militar de Puigcerdà. Davant de la saturació dels centres habilitats per acollir ferits i malalts del front (l'hospital civil i un antic convent de religioses), va ser evacuat al terme de Rigolisa, als afores de Puigcerdà. El 6 de febrer va ser donat d'alta:

«En el día de hoy ha sido dado de alta el teniente Antonio Turró Martínez, perteneciente a la 122ª B.M. de Transmisiones, el cual deberá incorporarse a su unidad con toda urgencia, tras disfrutar de ocho días de convalecencia y habiendo padecido fiebre eberthiana. Firmado: el director» (Fons Família Turró).

Les autoritats franceses, que es resistien a permetre el pas dels fugitius cap al seu territori, finalment van decidir, el dia 8 de febrer, obrir la frontera, i Turró va poder passar-hi amb la seva divisió, de la qual era capità. Un cop a França va estar internat als camps de concentració d'Arles, el Barcarès i, més tard, Sant Cebrià de Rosselló, per acabar al camp d'Agde, al departament francès d'Hérault. En aquest camp, que més endavant seria conegut com

a «camp dels catalans», perquè la majoria d'interns van ser d'origen català, les millores en les condicions de vida i la salubritat respecte als altres camps eren notables. La creació d'un camp per a refugiats catalans va ser promoguda per exconsellers de la Generalitat, que van pressionar i negociar amb les autoritats franceses per concentrar en un mateix recinte el major nombre de compatriotes refugiats a França, i evitar així la dispersió i disgregació del col·lectiu català a l'exili. Els refugiats d'Agde eren majoritàriament militants de base d'ERC, Estat Català i la Unió de Rabassaires, soldats de la Columna Macià-Companyys i mossos d'esquadra de la Generalitat, xofers, funcionaris, etc.

A Agde, els refugiats catalans es van afanyar a crear grups de teatre i de lectura, equips de futbol i de rugbi, i agrupacions corals; més tard, hi van organitzar cursos de llengua i història, dels quals Turró va ser professor. Així mateix, va ajudar a alfabetitzar alguns companys del camp d'Agde, on va tenir lloc un procés de catalanització que el va fer diferent de la resta de camps: tots els rètols, les notes i les ordres es redactaven en català.

Les primeres sortides de Turró del camp d'Agde van ser amb les companyies que es van organitzar per fer la verema, un fet que per a moltes persones va suposar una glopada d'aire fresc i un moment per assaborir l'anhelada llibertat. En parla en una de les pàgines que es conserven del seu dietari (Fons Família Turró):

«Camp de concentració núm. 1 d'Agde, setembre de 1939. Ordres, formacions, enquadraments, més ordres, crits de disciplina. A la fi seran arrenclerades a la plaça de la Llibertat (li podem dir així?) del nostre camp núm. 1 les anomenades Companyies de Veremes. Consten de 100 a 120 homes formats en grups de deu. Carretera enllà els camions porten a la seva espatlla 30 homes cadascú; 30 homes que amb el somriure als llavis veuen allunyar-se per primera vegada les filferrades i obrir-se a través de l'asfalt que els marca el camí uns horitzons de llibertat...

Avant, avant, tothom vol anar ben lluny, la carretera ens ofereix un camí infinit, rodem suaument, ah! Les bones «routes» de França. Dalt l'esquena del camió brollen unes cançons i crits de joia quan trobem algú al nostre passatge. Que poca cosa que cal per fer feliços uns homes que fins avui eren desferres humanes encerclades de filferrades i de gendarmes! Travessem uns poblets i les quatre joies, amb gran joia nostra, continuen rodant. Comptem quilòmetres. Dotze, divuit... Ens hem aturat. Som davant l'Ajuntament de Pouzolles. És la una i tothom té gana. Un home gros, en cos d'armilla i una gorra, ens rep. És el secretari de l'Ajuntament i ens acompanya a un gran local, una antiga sala d'espectacles, que serà el nostre casal mentre siguem aquí. Unes bales de palla seran el nostre matalàs. No volem res més, sols desitgem viure...».

En esclatar la Segona Guerra Mundial, les autoritats franceses van oferir als interns dels camps de refugiats del sud de França retornar a l'Espanya franquista, allistar-se a la Legió

Estrangera o incorporar-se a les Companyies de Treballadors Estrangers (CTE), a les quals es van integrar de manera més o menys voluntària uns 55.000 exiliats. Turró s'hi va acollir i va sortir del camp de concentració d'Agde.

LA RESISTÈNCIA I LA VIDA A FRANÇA

Ja fora de les Companyies de Treballadors, amb la França ocupada, Turró s'integrà a la Resistència contra els nazis com a membre del Réseau Alibi-Maurice, organitzat per Joan Cornudella, i on s'havien incorporat membres del Front Nacional de Catalunya, organització en la qual Turró milità des del 1942 (Fons Família Turró).

Els exiliats Joan Cornudella i Manuel Valls de Gomis van establir relació amb Antoni Turró, que durant l'ocupació nazi havia realitzat tasques d'espionatge i havia proporcionat informació dels moviments de les tropes alemanyes i els béns materials dels quals disposaven a les estacions de tren de Miramas i Saint Chamas. Va dur a terme tasques de suport als passos fronterers, així com missions com a guia de fugitius. També va fer tot tipus de treballs d'informació militar i d'enllaç per passar a Espanya un gran nombre de persones perseguides i jueves, que fugien del nazisme, per anar a Londres o Algèria. En una entrevista que van fer a Turró l'any 2004 (Ramos 2004, p. 2) va destacar el gran nombre d'avions anglesos abatuts en territori francès, ocupat pels alemanys, i, com ell, ajudava els aviadors a fugir. En la seva tasca com a agent d'enllaç en la cadena d'evasió, va establir una xarxa de bones relacions, entre les quals destacà el gendarme Paul Fabre, català de Banyuls, destinat a la Brigada de Saint Chamas, que els facilitava l'evasió pel Pas de la Casa i els salconduïts.

El desembre del 1943, va donar a una persona el seu carnet d'identitat d'estranger perquè pogués utilitzar-lo per fugir. En conseqüència, va haver de fer una denúncia de robatori i va tenir serioses dificultats per aconseguir un nou carnet. Finalment, el febrer del 1954 va obtenir la nacionalitat francesa.

En algunes ocasions va combinar la tasca d'agent d'enllaç amb altres feines, tot i que també hi va haver breus intervals de temps en què només va fer d'agent d'enllaç i tasques d'espionatge contra els alemanys. Entre altres ocupacions, del desembre del 1939 al setembre del 1940 va treballar com electricista a la «Poudrerie Nationale» (fàbrica de pólvora) de Sant Chamas; del setembre al desembre del 1941 va treballar de manobre a Marsella; del febrer del 1942 al maig del 1944 fou empleat de la fàbrica Kulhmann com a electricista; al començament de l'any 1945 va treballar d'ajustador a Marsella, a l'empresa J. Grive et Cie., i a principis del 1946 fou representant de «La Centrale Française d'Alimentation» i, més tard, de la papereria P. Bonifait (Fons Família Turró).

Militant d'Estat Català a la delegació de França, s'encarregava, juntament amb altres companys, com Lluís Esteve, de la redacció i l'edició del *Butlletí* mensual d'Estat Català (Fons Robert Surroca), on cultivà l'escriptura, una de les seves grans aficions, i expressà el seu gran patriotisme:

«Estat Català és un partit de Catalunya, el més veterà i més lluitador dels organismes nascuts per vindicar la llibertat de la nostra terra, i és de la Pàtria que ens ve tota la força, car l'esperit nacional és cada dia més viu entre els catalans de l'interior i s'afirma cada vegada més fort davant les vexacions que la tirania anticatalana ens imposa. El nostre partit ha encarnat sempre l'esperit de lluita dels catalans per recobrar l'ús de llur sobirania nacional, i és precisament d'aquest esperit de lluita de sacrifici que ens ve tota la força. La nostra fe és incommovible, així com ho són la nostra honradesa política o la voluntat d'un camí ple de sacrificis que sempre hem seguit vers la mateixa i única fita: l'Estel de cinc puntes, que, ajuntat a les quatre barres, afirmarà la nostra independència nacional. Des del desastre nacional, hem continuat la lluita amb tots els mitjans al nostre abast, i ho prova el fet que els homes d'Estat Català han estat barrejats en totes les heroïques accions de resistència catalana durant el franquisme. L'home català ha comprès l'esclavatge actual, que mai no podrà ésser lliure dins una pàtria sotmesa: i els nostres rengles s'enforteixen amb tots els patriotes que senten el neguit de la lluita. Heus ací tota la nostra força, la nostra gran força. Que en prenguin nota els enemics de Catalunya!» (Turró 1955, p. 4).

De seguida va iniciar la seva militància al Front Nacional de Catalunya, que va mantenir fins a la seva dissolució, i va organitzar i participar en un gran nombre d'iniciatives de caràcter cultural i patriòtic català a França, com per exemple l'11è Aplec de la Sardana de Tolosa de Llenguadoc, celebrat el 9 de juliol de 1961.

L'abril del 1941 va assistir a un concert de Pau Casals un dels seus referents, a Prada de Conflent, on va tenir l'oportunitat de conèixer-lo, i l'any 1942 va celebrar el Nadal a casa de Casals juntament amb alguns membres de la colònia exiliada a Prada (Fons Família Turró).

Fou membre de la Llar Catalana de Marsella i de l'Escolo Felibrenc, ja que aviat s'involucrà en el moviment felibritge, dedicat a la llengua i la cultura occitanes. El 18 d'abril de 1954 Turró i altres exiliats es van reunir a Avinyó, amb el Consell Nacional Català de Mèxic per a la constitució de la Delegació a França. Més tard, començà a fer tasques de corresponsal per al diari *Le Provençal, Le Soir* (Fons Família Turró).

El 23 de març de 1946 es va casar a Sant Chamas amb Jeannette Simoni i van tenir dos fills, la Clara-Lisa i el Jordi. A mitjan anys cinquanta va muntar el seu propi negoci de conserves alimentàries, anomenat Conserves de Montserrat, situat a l'avinguda del 14 Juillet de Miramas.

Juntament amb altres exiliats, va realitzar una tasca constant de denúncia del genocidi cultural català i va dur a terme protestes pels consells de guerra, pels afusellaments, pels empresonaments, per les persecucions.

Cal destacar que el març del 1965 es va presentar a les eleccions municipals de Miramas en la llista d'Unió Republicana i Laica (Fons Família Turró).

RETORN A CATALUNYA

L'any 1965, després de separar-se de la seva companya, va tornar a Catalunya, primer a Castelldefels i després a Barcelona, i es va incorporar altre cop al Front Nacional de Catalunya en la clandestinitat. Arran de la seva tornada, va recuperar la seva afició per col·leccionar les emissions de paper moneda català fetes durant la Guerra Civil, i més tard es va dedicar a la seva investigació i estudi a fons.

L'any 1969 es va casar amb Maria Ferrerós i va tenir una filla, la Rosa. La parella va trencar-se l'any 1975. Va treballar fins a la seva jubilació a Brescó i Blasi, una botiga de material elèctric situada al carrer de Santa Anna de Barcelona.

MOVIMENT VEÏNAL I ACTIVISME

Antoni Turró repartia el seu temps lliure entre la recerca i l'estudi del paper moneda de la Guerra Civil i l'activisme polític. Ben aviat es va vincular al moviment veïnal de lluita per la llibertat i la democràcia que va néixer durant el franquisme i que es va consolidar durant la transició. Així mateix, va tenir un paper destacat dins l'associacionisme veïnal de Barcelona dels anys setanta, i va ser en diverses ocasions president de les associacions de veïns de l'Eixample, des d'on va promoure avenços socials que milloressin la qualitat de vida del barri i els drets de les persones que hi habitaven; va donar suport a accions transformadores de les condicions de vida i aspectes de l'entorn immediat del barri, i va lluitar per l'aprofundiment de la qualitat democràtica.

Fou present en diferents organitzacions de lluita contra el feixisme i també a favor de la reivindicació i promoció de la llengua i la cultura catalanes. Destaca la seva implicació en el Congrés de Cultura Catalana (CCC), una mobilització popular de diferents sectors de la població catalana que va tenir lloc entre els anys 1975 i 1977. El Congrés va sorgir d'una reivindicació social i tenia com a objectius principals la normalització de la llengua catalana i la defensa de la cultura catalana. La celebració del Congrés va marcar l'inici de la transició i fou molt important la implicació i la participació de les entitats civils d'arreu del territori,

així com l'adhesió de molts ajuntaments. Més de 12.000 persones inscrites i 1.500 entitats es van implicar en un procés de debat sobre com havien de ser la societat i la cultura catalanes que sortien de la llarga repressió franquista. El Congrés va marcar les línies d'actuació per recuperar la normalitat de la llengua i de la cultura.

Turró també va participar en els Consells Populars de Cultura Catalana (CPCC), creats com a conseqüència del Congrés i que en recollien l'esperit, i on es va demanar que el català fos llengua oficial arreu, la qual cosa va ser un dels factors clau de recuperació de la consciència nacional. Turró fou tresorer durant gairebé vuit anys dels Consells Populars de Cultura Catalana en la primera junta d'aquesta entitat (1977-1986). Ell, igual que la gent que formava part dels Consells, volia mobilitzar culturalment la població, recuperar les festes i les tradicions que la dictadura havia fet oblidar, i integrar, mitjançant la festa popular i el coneixement de la llengua, els nous catalans arribats d'arreu d'Espanya als anys seixanta, als quals, per diverses raons, no se'ls havia deixat descobrir qui i què eren els Països Catalans. Des dels consells es van començar a organitzar tot un seguit d'activitats, com ara curssets de català gratuïts que Turró es va encarregar de preparar.

Durant la transició, Turró i els seus antics companys del Centre Autonomista de Dependents del Comerç i de la Indústria (CADCI) van acordar iniciar un procés, que van confiar al Col·legi d'Advocats de Barcelona, de reclamació del patrimoni de l'entitat, confiscat el 1939 en finalitzar la Guerra Civil. Finalment, la demanda presentada als tribunals l'any 1984 es va resoldre l'any 1991 amb una sentència de l'Administració de Justícia que, sorprenentment, va ser contrària a retornar el patrimoni confiscat al CADCI. L'antic edifici de l'entitat és on actualment té la seu la Unió General de Treballadors (UGT), usufructuària d'un edifici que és propietat del Ministeri de Treball. L'any 1997 Turró i els seus companys del CADCI arribaren a un acord amb la UGT, que els cedia un despatx i la possibilitat d'utilitzar la resta de les seves instal·lacions. Així, es convertí en un punt de trobada assidu per a Turró.

Turró sempre participava en els múltiples actes de celebració de la Diada de Catalunya i de commemoració de l'afusellament del president Lluís Companys i dels fets històrics del Corpus de Sang. En aquest context, l'any 1986, davant el monument de Pau Claris a Barcelona, Turró va establir un paral·lelisme entre la situació del 1640 i la situació d'aquells anys, i afirmà que «en els dos moments hi ha hagut un corrent proespanyol i botifler molt accentuat» («Acte de recordança dels fets del corpus de sang», *Avui*, 7/6/1986, p. 40). El seu activisme polític li comportà més d'un enfrontament, però ell, patriota insubornable modelat per l'enclusa de la història, sempre defensava amb força i convicció els seus ideals, fins al punt que el 1980 rebé una amenaça de mort juntament amb altres nacionalistes catalans per part del Batallón Catalano-Español, que volia «netejar la nostra pàtria de la carronya roja i separatista», i els exigia «la cessació immediata de tota activitat política i l'abandó dels cercles marxistes i separatistes que freqüenta. Si no, cal abandonar la pàtria o patir-ne

les conseqüències. [...] Jurem complir les nostres amenaces, ja que posseïm la informació i l'estructura necessàries per dur-les a terme. Aquest primer avís serà seguit d'altres, però aquest el sofrirà en la seva pròpia carn o en les dels seus familiars o persones més acostades» («Nombrosos nacionalistes catalans amenaçats fins i tot de mort», *Avui*, 11/5/1980, p. 6).

Turró es va vincular a l'Associació Josep-Narcís Roca i Farreras d'estudi i debat de l'esquerra independentista, presidida en aquell moment per Enric Padrosa i Campderrich, on Turró exercia com a tresorer encara l'any 2000 i amb una edat ja avançada. Totes aquestes facetes les va compartir amb la seva afició pel cant, que el va portar a participar en la coral del Casal Sant Jordi.

El 2003 va iniciar la seva militància a Esquerra Republicana de Catalunya, que es va mantenir fins a la seva mort, el 24 d'agost de 2009.

SOCIETATS NUMISMÀTIQUES

Turró col·laborà de manera incansable en la revista *Acta Numismàtica* amb diferents articles des del 1971, any de la seva creació, fins al 2008, en què va publicar el seu darrer article. La revista, creada per la Secció Numismàtica del Cercle Filatèlic i Numismàtic de Catalunya, va ser impulsada i dirigida per Leandre Villaronga i Garriga, que més tard la va cedir a la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics.

També participà en *L'informatiu*, el butlletí de la Secció Filatèlica del Cercle, i en els butlletins de la Secció Numismàtica del Cercle Filatèlic i Numismàtic de Barcelona, una entitat de col·leccionistes fundada l'any 1924. El butlletí, inicialment, s'anomenava *Cercle*, i, després de la publicació dels tres primers números, passà a anomenar-se *L'Ardit*; van començar a proliferar-hi diferents articles publicats per ell sobre el paper moneda (per veure una relació consulte: Crusafont 2009, p. 11-16).

També va realitzar diferents aportacions a la revista *Gaceta Numismática*, publicació de l'Asociación Numismática Española, amb seu a Barcelona, però publicada en castellà.

L'any 1979 participà, com a membre fundador, en la creació de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans. Tot seguit, fou elegit membre de la junta directiva i hi mantingué responsabilitats fins a la seva mort.

Cal destacar la funció de Turró com a tresorer de les diferents juntes directives de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics del 1990 al 1995, i després com a vocal, del 1996 al 2008.

ELS INICIS DE LA SEVA COL·LECCIÓ

L'interès pel paper moneda se li va despertar en els anys del conflicte bèl·lic, quan començà a guardar-ne alguns exemplars. En una entrevista realitzada l'any 2004 (Ramos 2004, p. 2), Turró explicà com va començar a aplegar bitllets de la Guerra Civil més aviat per curiositat, i com cada vegada sentia més interès per l'estudi de les monedes que tant ajuntaments i entitats com sindicats i cooperatives havien emès al llarg de la contesa.

Tot i que és difícil situar amb exactitud els inicis de la formació de la col·lecció del paper moneda que va acabar aplegant Turró, podem establir-ne l'origen durant la Guerra Civil, atès que Turró, tal com explicà ell mateix, «tenia bitllets locals recollits en el meu periple pel front» (Ramos 2004, p. 2) i, a les acaballes de la guerra, durant la retirada, quan tenia ocasió, aplegava alguns bitllets dels pobles pels quals anava passant. Molts d'aquests bitllets van deixar de tenir utilitat i eren canviats o, fins i tot, alguns llençats o cremats. Durant la seva estada a l'exili va guardar prop d'un centenar de bitllets com una relíquia:

«En retornar després de 25 anys a l'exili, tenia un centenar de bitllets locals. Vaig començar a col·leccionar aquestes peces i vaig descobrir que no era l'únic. Col·leccionar o estudiar el paper moneda català de la Guerra Civil té un gran interès històric, però també una part sentimental, sobretot si vas viure el conflicte. A més, durant la Guerra Civil, Catalunya tornava a tenir moneda pròpia, una cosa que no succeïa des del 1714, i que no ha tornat a passar» (Palos, 16/5/1998, p. 29).

En retornar de l'exili, va dir-se a si mateix:

«Això, s'ha d'estudiar». Vaig començar a voltar pels mercats, pels negocis numismàtics, i ningú no en sabia res de res. Em vaig passar una dotzena d'anys pels ajuntaments, documentant-me, mirant els llibres d'actes; la majoria havien desaparegut o havien estat cremats per por. Vaig començar a buscar paper moneda local, comprant-lo allà on en trobava.» (Ramos 2001, p. 2).

Així doncs, anà eixamplant la seva col·lecció, recorrent pobles, petits mercats, comerciants i subhastes. Era un habitual del mercat dels diumenges de la plaça Reial, punt de trobada d'intercanvi i venda de numismàtica. Paral·lelament, s'anava documentant visitant arxius municipals, i demanant, a través d'anuncis a diaris i revistes, dades per a la seva recerca.

Alguns numismàtics (Entrevista Miquel Crusafont, 27/09/2019) recorden les cartes al lector que enviava Turró a diferents diaris, on sobretot buscava persones que tinguessin paper moneda local, i, d'aquesta manera, s'hi posava en contacte sovint per carta, on els demanava sobretot poder veure els bitllets per si els comprava, o que li diguessin el número dels bitllets per poder fer-se una idea de les emissions de cada bitllet a fi d'obtenir informació per al

catàleg. Tot i que aquest mètode de posar cartes al lector als principals diaris de l'època ens pot sorprendre, l'any 1976, al diari *Avui* (Bonet, 25711/1976, p. 24), es publicava un anunci on s'informava que el Museu de Ripoll tenia a la venda bitllets locals «sense exageració de preu»; per tant era un mètode utilitzat.

Es conserva una gran producció epistolar de Turró que ens donen algunes pistes o referències de l'intercanvi i compra del bitllets de paper moneda:

«Barcelona, 13 de juny de 1972.

Estimat amic (Antoni Massanell),

Ahir vaig rebre la vostra amable carta. Els vals del Sindicat Agrícola tenia constància de que existien però, de totes maneres, no els tinc i m'interessen. També ignorava lo de les variants que m'indiqueu. Al meu entendre no es tracta pas de dues emissions distintes sinó que com que els tiraven en planes de quatre, sis, vuit o deu bitllets i després els tallaven, a vegades a la impremta els faltaven caràcters idèntics i hi posaven un altre que s'assemblés. Quant als accents greu o agut, crec que és degut a una manca d'atenció i poc costum d'escriure. En català, la qüestió dels accents és molt important.

Així és que, tal com vàrem quedar, us adjunto vuit bitllets que, si no m'equivoco, falten al vostre pare, a canvi d'aquests quatre vals de Pacs del Penedès.

El meu treball va avançant encara que molt poc a poc, al meu grat. Manca de temps i sobretot moltes dificultats per trobar la documentació necessària. No tothom és tan amable com vols ni tan disposat a col·laborar. En fi, paciència i de mica en mica ho anirem fent.

Esperant el vostre correu, sabeu que podeu disposar del vostre bon amic.

Relació dels vuit bitllets adjunts:

Angles, 22/06/37 - 1 pta. (és una altra emissió, en color diferent de la que ja teniu)

Argentona, 30/09/37 -A- 0'25

Balaguer, 06/03/1937 - 0'50

Banyoles, 1937 - 0'50

Cabrils, 05/05/1937 - 1 pta.

Olvan, 0'25

Espluga de Francolí, 14/05/37 - 0'50

El Masnou, 1 pta.» (Fons Família Turró)

A vegades Turró també va demanar ajut a algun company perquè li fes alguna gestió en algun municipi un xic més allunyat si abans no havia obtingut resposta per part dels membres del consistori. L'èxit d'aquestes gestions es devia, sense cap mena de dubte, al fet que era una persona molt constant i tenaç, i tenia uns objectius molt clars.

En la carta transcrita a continuació es pot observar com demana ajuda a un company, Joan Almirall i Barril:

«Barcelona, 20 de juliol de 1972.

Benvolgut amic:

Estic convençut que aquest tan lloat (i per mi rebregat) seny català és el que més perjudicis ha causat a la nostra causa nacional.

Jo sóc dels que crec que per Catalunya val la pena exposar-se i que no anirem mai enlloc amb aquest seny o conservadorisme tan arrelat de quedar-nos sempre una mica ençà de la ratlla que ens han traçat els altres, i que el que caldria és intentar passar aquesta ratlla, passés el que passés. En fi, les coses són així i no en parlem més.

Espero que les vostres vacances s'escolin plàcidament en aquest bonic poble de Castellterçol. Us felicito també per la vostra activitat en pro del desvetllament cultural d'aquest poble.

I ara voldria demanar-vos, particularment, un servei. Estic preparant un treball sobre l'aspecte econòmic de les emissions de paper moneda local durant la Guerra 1936-39 i per a això em calen unes dades que la majoria de vegades no figuren al *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya* que he consultat.

He escrit a molts ajuntaments, però els secretaris tenen el mal costum de no contestar les cartes quan això els obliga a fer recerques, malgrat adjuntar-los el segell per a la resposta.

En canvi, quan he anat personalment als ajuntaments sempre m'han rebut correctament i m'han deixat prendre notes, quan ho he necessitat, del llibre d'actes.

Es tracta de saber la data exacta de l'emissió dels bitllets locals i sobretot l'import total en pessetes i la seva distribució, o sigui, l'import o la quantitat de bitllets de cada valor emès. Podríeu fer-me aquesta gestió prop de l'Ajuntament de Castellterçol?

Per facilitar les recerques sols us puc dir que en aquest poble es crearen bitllets de 15 ct., 25 ct., 50 ct. i 1 pta., però n'ignoro la data i si tots aquests quatre valors foren editats a la vegada o per diferents acords. El que és segur és que ho foren tots el 1937.

Es tracta, doncs, de repassar el llibre d'actes del 1937 per trobar-hi els acords de creació i, si és possible, copiar-los integralment o almenys les dades assenyalades més amunt.

Estic segur que intentareu complaure'm i us en dono les gràcies per endavant.

Si teniu la possibilitat de fer aquestes mateixes gestions en algun altre poble dels voltants o d'on sigui, millor que millor, i si em diguéssiu el nom del poble us donaria les dades que en conegui a fi de facilitar les recerques.

Us prego que em perdoneu la llibertat que em prenc de molestar-vos en el vostre repòs estiuc i, quedant sempre a la bestreta, sabeu que podeu manar el vostre amic, que us saluda ben afectuosament» (Fons Família Turró).

En un document que va redactar l'octubre del 1932 per a un estand de paper moneda català que es trobava al Born de Barcelona, amb motiu d'unes festes, Turró hi deia:

«Hi ha veritables obres d'art quant al gravat i la impressió en diverses tintes i en la seva composició: escuts, vista panoràmica o de detall de la població, algun prohò o bé una mostra de llurs produccions agrícoles o artesanals. Tot això fa que la col·lecció dels bitllets catalans sigui tan apassionant, ja que, a més de documents històrics d'una època tan trasbalsada i de tan greus conseqüències per a la nostra nació catalana, són una viva expressió de l'art, del folklore i de les tradicions del nostre poble» (Fons Família Turró).

Turró també es va interessar per les impremtes que van realitzar algunes d'aquestes emissions, tot i que no va col·leccionar les planxes d'impressió. En aquesta carta queda palès:

«Barcelona, 12 de juliol de 1992.

Benvolgut amic (Maurici Sisó),

És molt positiu que aquest treball meu hagi desvetllat un cert interès, com ho prova el fet de la seva informació facilitada.

Efectivament m'interessa molt saber, sempre que sigui possible, on han estat impreses les diferents emissions. Havíem atribuït la impressió dels bitllets a Gràfiques Unificades de Granollers ja que aquesta impremta va fer els bitllets del 501 Batalló de la mateixa 126 Brigada Mixta, i era lògic suposar que també havien fet els bitllets del 502 Batalló. Tot i així, tal i com li comentava a la passada carta vaig començar a tenir sospites que podia haver estat la Impremta Proletària de Lleida la que els imprimí; sabent que el seu pare havia estat propietari de l'anomenada Impremta Proletària (Antiga Impremta Mariana), vaig pensar que potser em podria facilitar algun tipus d'informació.

Així doncs, aclariré que l'estoc de bitllets de la primera emissió feta l'abril del 1937 fou destruït per un incendi provocat per un projectil dels facciosos, el que obligà a fer immediatament un nou tiratge d'aquests bitllets que foren marcats amb la sèrie A, i ara amb un tiratge de 2.500 bitllets que l'impremta lliurà pel maig de 1937.

Comentar-li que la gairebé total destrucció en combat d'aquesta unitat no fou fins a les darreries del 1937.

Li repeteixo el meu agraïment pel seu interès.

El saluda ben cordialment.

P.D. Seria molt interessant si, com vostè diu, encara es podrien trobar a la impremta del seu germà algunes factures, saber quin preu es pagà per la confecció d'aquests bitllets» (Fons Família Turró).

Es va dedicar a estudiar les modalitats del paper moneda, els símbols, les característiques, les peculiaritats..., a conèixer els autors dels dissenys i les impremtes, i a analitzar la repercussió i la incidència dels seus imports en l'economia i en la circulació monetària de la Catalunya en guerra, i va aconseguir aplegar una de les millors col·leccions d'aquests bitllets.

A més, a redós de les activitats de compra i intercanvi de paper moneda, Turró va anar creant un fons d'arxiu impressionant i meticulós, en guardar còpia de totes les cartes enviades i rebudes. Encara es conserven algunes llibretes amb les anotacions realitzades per ell mateix durant els seus anys de recerca i estudi del paper moneda català, així com algunes carpetes amb el nom, el telèfon i l'adreça postal de les persones amb les quals intercanviava bitllets i a qui en comprava. També va anar realitzant una vasta biblioteca sobre la Guerra Civil, ja que en aquell moment hi havia una manca de bibliografia sobre el fenomen del paper moneda.

PREMIS

Fruit de les investigacions que portà a terme del fenomen de les emissions monetàries catalanes, Turró guanyà diferents guardons i beques. L'any 1972 va obtenir un ajut de treball d'Òmnium Cultural per realitzar-ne els estudis i la recerca. L'any 1976 guanyà el Premi Llujo de Mataró, patrocinat per la Caixa d'Estalvis Laietana, per l'obra *El paper moneda de guerra del Maresme (1936-1939)*, valorat en 75.000 pessetes. El 1977 guanyà el Premi Jaume I de la Diputació de València amb un treball sobre la circulació monetària a la Ribera Alta del Xúquer, i el 1979 aconseguí el premi d'investigació Gil Vidal i Forga de la ciutat d'Olot per la recerca *Les emissions monetàries de la guerra 1936-1939 a la comarca de la Garrotxa*. També el 1979 guanyà a Manresa el primer accèssit al Premi Oms i de Prat de recerca comarcal. El 1996 va rebre el Premi Javier Conde Garriga, que li atorgà l'Asociación Numismática Española de Barcelona pel conjunt de la seva obra.

LA GÈNESI D'EL PAPER MONEDA CATALÀ 1936-1939

La seva labor d'investigació i de divulgació dels bitllets catalans de la Guerra es manifesta en nombrosos articles monogràfics a la premsa nacional i comarcal catalana i en diverses revistes numismàtiques especialitzades, però la seva gran obra fou *El paper moneda català* ^

1936-1939 publicada l'any 1982. Tal com Turró explicà a l'entrevista de l'any 2004 (Ramos 2004, p. 2):

«Feia molt de temps que donava voltes a la idea de realitzar el catàleg del paper moneda català, però les dificultats hi eren totes; la prova la teníem en el fet que, després de més de 45 anys d'haver-se dut a terme aquestes emissions, ningú no s'havia atrevit a emprendre'n seriosament la investigació».

Tot i les múltiples dificultats que Turró es plantejava, l'esperonà l'ajut concedit per Òmnium Cultural, entitat a la qual presentà un projecte i una maqueta de la seva idea: fer un llibre que permetés l'exacta identificació de tots els signes monetaris de la Guerra, en facilitarés la classificació i, al mateix temps, en donés a conèixer totes les particularitats.

La principal problemàtica del projecte va ser que el terreny era pràcticament verge, ja que, si bé la producció bibliogràfica que tractava aspectes de la Guerra Civil era ja en aquell moment una de les més nombroses, la bibliografia sobre els aspectes economicomonetaris era gairebé inexistent.

Al començament, Turró només va poder disposar, com a bibliografia, d'algunes llistes incompletes i plenes d'errors que circulaven entre els col·leccionistes, les quals no contenien cap informació addicional ni les principals característiques de les emissions. Hi havia algun petit article a la premsa local o algun petit estudi, que solia explicar el fet de manera molt anecdòtica (Palos 1998, p. 29).

Tal com el mateix Turró explicà, un punt de partida fou *Local paper money issued during the Spanish Civil War*, una publicació de l'any 1978 de la International Bank Note Society de Saint Louis, Missouri (EUA), l'autor de la qual va ser l'americà Kenneth Graeber, antic combatent de les Brigades Internacionals. Tot i així, aquest llibre, que intentava ser una història monetària de la Guerra Civil, una guia i una classificació dels bitllets de guerra, no aportava cap tipus d'informació sobre les xifres i les característiques d'aquestes emissions i, a més, incloïa omissions i errors.

Una altra de les dificultats que Turró va assenyalar era la poca, o quasi nul·la, col·laboració que trobà per part de molts ajuntaments consultats, a excepció d'alguns secretaris i alcaldes. Abans de les eleccions municipals democràtiques de l'abril del 1979, molts dels ajuntaments refusaren o obstaculitzaren l'accés i la consulta de llurs arxius i llibres d'actes. A més, les circumstàncies especials que envoltaren aquestes emissions, és a dir, l'escassetat de documents i el desordre administratiu com a conseqüència de la situació que es vivia, no afavorien que els organismes oficials es preocupessin gaire de deixar constància històrica de les peculiaritats d'aquestes emissions. Per això, de moltes emissions locals no hi ha documentació que pugui aclarir-nos els dubtes que tenim sobre els seus tiratges, els imports i les dates de creació. Fins i tot en alguns pobles no es donà la més mínima importància a

l'emissió i negligiren fer constar al llibre d'actes les seves emissions de paper moneda, moltes vegades rudimentàries, creades sense cap legalització ni control. Turró va explicar sobre els papers moneda que «alguns ajuntaments els van destruir tots en entrar a Catalunya les tropes de Franco, mentre que d'altres els van arxivar correctament. El valor de col·leccionista d'aquestes peces depèn de la quantitat que en quedin» (Palos 1998, p. 29). L'any 1990 afirmà: «Des que vaig començar a recollir bitllets fins ara, els preus s'han apujat de manera espectacular, sobretot els últims anys» (Aragay 1990, p. 35).

De l'estudi del paper moneda es desprenen tota mena d'anècdotes, errors i confusions, fruit de la precipitació amb què es llançaren aquestes emissions. D'altra banda, s'hi afegia la problemàtica de la proliferació de bitllets que es van falsificar amb l'afany d'enganyar els col·leccionistes i que calia saber identificar. Amb l'afany d'estudiar el paper moneda amb el màxim detall, Turró també es va interessar pels exemplars que eren falsos i que s'havien fet per enganyar els col·leccionistes i estudiosos del tema. A més, a fi de poder estudiar els exemplars de paper moneda que no trobava en el mercat, els demanava a un altre col·leccionista o a qui els tingués i en feia una fotocòpia de l'anvers i el revers, de manera que podia tenir-los presents en l'estudi.

La recerca fou fruit de sis anys de laboriós treball, de consultes al *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya* i als llibres d'actes d'un gran nombre d'ajuntaments, de visites a museus i, sobretot, de comprar i estudiar un gran nombre de col·leccions particulars, a més d'adquirir la seva pròpia col·lecció a mesura que avançava aquest estudi. Temps de recerca, estudi, classificació i descripció dels exemplars: «La tasca ha estat amena i apassionada, tot i que feixuga i inacabable» (Turró 1982, p. 9-10), explicà el mateix Turró.

Turró esmerçà anys de treball i grans esforços, amb rigor i entusiasme, en la publicació d'*El paper moneda català 1936-1939*, una obra que, en definitiva, representa anys i anys de recerca minuciosa arreu dels municipis de Catalunya. I val a dir que, fins ara, del paper moneda de la Guerra Civil no s'ha fet cap estudi tan aprofundit ni catalogat com aquest. El seu treball és una autèntica Bíblia sobre el tema, d'obligada consulta per a tots els historiadors col·leccionistes i interessats en aquesta matèria.

Els 2.000 exemplars de la primera edició d'*El paper moneda català 1936-1939*, realitzada l'any 1982 i finançada per la Diputació de Barcelona, es van esgotar ràpidament. L'obra contenia, a més de les emissions monetàries dels municipis catalans, un nombre considerable de bitllets emesos per sindicats i altres entitats, que en alguns casos havien suplert la manca d'emissions dels ajuntaments; els bitllets emesos a Andorra, i els bitllets i proves de la Generalitat de Catalunya. Turró, a tall d'anècdota, sovint explicava que aquests bitllets de la Generalitat de Catalunya «foren anomenats despectivament “pijames” pels facciosos que deien que “només servien per estar per casa”, oblidant que la “casa” era prou gran i que al món hi ha moltes “cases” més petites que la nostra amb sobirania nacional i sistema monetari propi» (Turró 1986, p. 21).

Com que la primera edició del llibre s'esgotà ràpidament, l'any 2007 es realitzà una nova edició que formava part d'un projecte més ampli, la sèrie «Història Monetària Catalana», que edità la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (SCEN). Es va preveure la publicació de dos volums: l'un amb el numerari de Catalunya, Andorra i les Balears, i l'altre que havia de comprendre València i la Franja, però finalment el segon no es va fer per la mort de Turró. L'objectiu d'aquesta segona edició era publicar el paper moneda oficial, és a dir, el que fou emès per la Generalitat o bé pels ajuntaments, i es deixava per a un volum a part el conjunt d'emissions de tipus associatiu. Només els bitllets associatius avalats per l'ajuntament foren inclosos en aquesta edició, que comptà, també, amb les novetats i les correccions que Turró aplegà de la primera edició. A més, se separaren els textos històrics sobre cada població del llibre a fi de facilitar-ne la classificació i, sobretot i molt important, es realitzà una publicació en color. Aquest darrer punt permeté abreujar molt les descripcions i que el lector pogués apreciar, en l'execució d'aquests bitllets locals, excel·lents creacions amb una gran diversitat de formes i dissenys.

Després de la publicació d'aquest segon volum, Turró realitzà el volum referent als bitllets de caràcter associatiu i el lliurà preparat per publicar a la Secció Numismàtica del Cercle Filatèlic i Numismàtic de Barcelona, que s'havia d'encarregar d'editar-lo i n'havia d'assumir el finançament. Malauradament, la mort de Turró deixà el projecte totalment aturat.

Turró sovint es queixava de «la falta de consciència que les institucions tenen sobre aquest fet [el paper moneda], d'un gran valor històric, cultural i simbòlic per al país. És de doldre que les nostres institucions silenciïn i passin per alt aquest fet històric, que va significar la represa de la potestat d'emetre moneda per part de la nostra nació, i, per tant, d'una gran rellevància» (Turró 1990, p. 35).

CONFERÈNCIES I EXPOSICIONS

El seu fons de paper moneda fou exposat diverses vegades i ell s'ocupà de manera desinteressada de redactar els textos per als programes, díptics o tríptics, que s'editaven en aquelles ocasions. També va pronunciar múltiples conferències sobre aquest tema.

Entre el gran nombre d'exposicions que realitzà únicament amb la seva col·lecció o compartint espai amb altres col·leccions menors, podem destacar la gran exposició que es dugué a terme el setembre del 1987 sota el títol *Cinquantenari del paper moneda català. Col·lecció Antoni Turró*, celebrada a la Sala Arcs de la Fundació Caixa de Barcelona. El mateix 1987 va ser convidat a Catalunya Ràdio, al programa *El matí de Josep Cuní*, per tractar el tema dels cinquanta anys del paper moneda de la República (*Avui*, 6 d'octubre de 1987, p. 42). El gener del 1991 al Cellar de Can Ginestar de Sant Just Desvern es va inaugurar l'exposició

El paper moneda de la Guerra al Baix Llobregat i al Barcelonès i, com a activitat entorn de l'exposició, Turró va fer una conferència sota el títol *Els bitllets i vals locals durant la Guerra 1936-1939*. L'octubre del 1994 pronuncià la conferència *La crisi monetària del 1936-1939 i les seves solucions als Països Catalans* al local social del Cercle Filatèlic i Numismàtic de Barcelona. El febrer del 1998 va fer la conferència *Les emissions municipals de paper moneda a la Guerra Civil 1936-1939* a Terrassa, al Cercle Cultural de La Caixa de Terrassa, organitzada pel Grup Filatèlic, Numismàtic i de Col·leccionisme de Terrassa.

DONACIÓ DE LA COL·LECCIÓ

Antoni Turró va reunir la col·lecció de paper moneda millor i més important d'aquella època tant pel nombre de peces (gairebé 7.000) com per la seva qualitat, estat de conservació i varietat. Per aquest motiu va rebre ofertes econòmiques molt elevades tant des de l'Estat espanyol com des dels Estats Units, que li van arribar a oferir dotze milions de pessetes (Entrevista Robert Surroca, 01 de setembre de 2019). Però Turró no volia que la col·lecció es disgreués, com havia passat amb d'altres, i no les va acceptar.

Així doncs, persones properes a Turró van contactar amb el Museu d'Història de Catalunya i, després de diverses negociacions, el maig de 2000, Josep Maria Solé i Sabaté, director del museu en aquells moments, va enviar a la Junta de Qualificació, Valoració i Exportació d'Obres la proposta d'acceptació de la donació de la col·lecció Turró. El mateix any 2000, el Museu d'Història de Catalunya realitzà un inventari de la col·lecció, que va dur a terme l'historiador Santi Izquierdo a la mateixa casa de Turró, on hi havia la col·lecció, constituïda per un total de 6.684 exemplars.

En la memòria justificativa (Expedient Fons Turró. Museu d'Història de Catalunya) realitzada l'octubre de 2008 per Agustí Alcoberro, s'especificava que la Junta de Qualificació havia valorat la col·lecció en 360.000 euros (60 milions de les antigues pessetes, ja que l'informe és de l'any 2000, quan encara no estava vigent l'euro), la qual cosa demostrava el seu valor històric i cultural, i justificava el gran interès que aquesta col·lecció tenia per al Museu d'Història de Catalunya. Alcoberro esmentava que ja feia temps que s'havia començat a tramitar aquest expedient de donació (any 2000): al començament s'havia pensat en un llegat, després es va discutir si s'havia de comprar la col·lecció, atès que interessava molt tenir-la al museu, i Turró havia esmentat la idea de demanar una compensació econòmica de tres milions de pessetes, la qual cosa va fer que les gestions s'allarguessin molt. Finalment, Turró i els seus familiars van decidir donar-la en vida l'any 2008 sense cap mena de contraprestació. D'aquesta manera, el dia 10 d'octubre de 2008 es va signar el document d'entrega de la col·lecció al Museu d'Història de Catalunya i, ja en el darrer pacte del contracte de dipòsit, hi constava l'oferta de donació per part d'Antoni Turró, amb

l'única condició que es conservés degudament. La col·lecció, però, ja no era formada pels 6.684 exemplars originals, perquè una part havia estat sostreta de casa seva. La donació es feia efectiva amb 2.762 exemplars.

Durant els dos últims anys de la seva vida, la salut de Turró es va deteriorar força, i una demència, pròpia de l'edat, li va jugar males passades, cosa que va tenir repercussions en la profusa col·lecció que havia aconseguit aplegar. Sovint, diferents persones, entre elles col·leccionistes, l'anaven a veure a casa seva i en una d'aquestes visites li van sostreure diversos àlbums sencers relatius a les poblacions les inicials de les quals eren F, G, H, I, J, K, L, M. Mai no ha estat possible saber qui va ser l'autor de la sostracció, atès que Turró rebia moltes persones per mostrar-los la col·lecció. Malauradament, tot i la denúncia de la família, els àlbums de paper moneda no s'han arribat a localitzar mai. En vista de la situació i tement que finalment li robessin tota la col·lecció, en aquells moments la família en va proposar la donació sense cap compensació econòmica. El mateix 10 d'octubre de 2008 el Museu d'Història de Catalunya organitzà un acte de rebuda de la col·lecció i d'agraïment a Antoni Turró, un dels especialistes més rellevants de les emissions monetàries del període de la Guerra Civil.

CLASSIFICACIÓ I DISTRIBUCIÓ DE LA COL·LECCIÓ TURRÓ

Quan la col·lecció es va lliurar al Museu d'Història de Catalunya es trobava distribuïda en onze carpetes d'anelles amb fundes de plàstic de vuit butxaques. Antoni Turró va fer la classificació per poblacions, segons l'ordre alfabètic, ja que li resultava més pràctic i li permetia una identificació i recerca més ràpides. Les emissions estaven classificades per ordre cronològic de creació i per ordre decreixent de valors, atès que, en general, els valors més petits eren els darrers que es posaren en circulació. Els pocs pobles agregats que també emeteren pel seu compte el seu paper moneda particular estan intercalats entre els municipis, sense trencar l'ordre alfabètic.

La majoria dels municipis es trobaven classificats segons el nom actual correcte, tot i que també s'hi feien constar les denominacions oficials d'aquella època. A l'interior de les fundes de plàstic hi ha el paper moneda original i les fotocòpies, que no estan separades i, molt sovint, conviuen totes juntes en una mateixa butxaca.

Seguint aquesta relació, podem comprovar que la col·lecció donada no estava completa. Tal com ens van comentar els familiars d'Antoni Turró, algú havia sostret alguns àlbums de la casa de Turró. No hi ha les carpetes que fan referència a les poblacions les inicials de les quals són F, G, H, I, J, K, L, M.

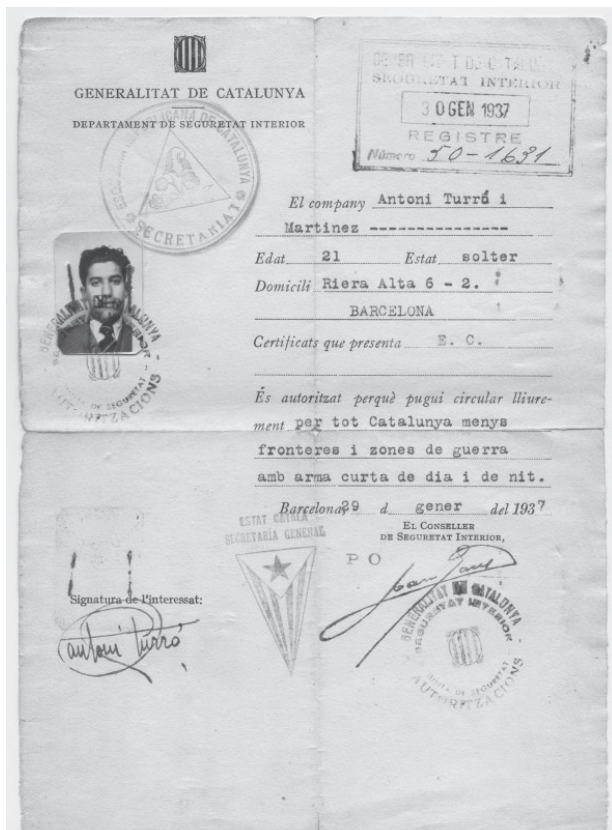
CONSERVACIÓ PREVENTIVA I INVENTARI DE LA COL·LECCIÓ

Quan la col·lecció va arribar al Museu d'Història de Catalunya es va tractar convenientment per assegurar-ne la seva conservació, es va dur a terme una neteja mecànica en sec de cada exemplar de paper moneda, i es van canviar les fundes contenidores amb què venien, que eren de plàstic, per unes altres que compleixen els estàndards de conservació. Per a les monedes es va realitzar una neteja química, i, posteriorment, es van dipositar dins la funda de conservació.

Es va acordar realitzar un Access per fer l'inventari de la col·lecció, però durant el transcurs del procés de documentació es va creure pertinent continuar l'inventari al Museum Plus, i els registres ja informats a l'Acces, transferir-los al MuseumPlus.

CONSIDERACIONS FINALS

El Museu d'Història de Catalunya té previst mostrar una part de la col·lecció Turró a les sales de l'exposició permanent. Com ja s'ha especificat anteriorment, la col·lecció presenta uns buits importants, com a conseqüència de les sostraccions que va patir Antoni Turró a casa seva. Per aquest motiu, el Museu té la voluntat d'adquirir els exemplars de paper moneda que permetin omplir aquests buits i completar, en la mesura que sigui possible, aquesta col·lecció tan excepcional.

1

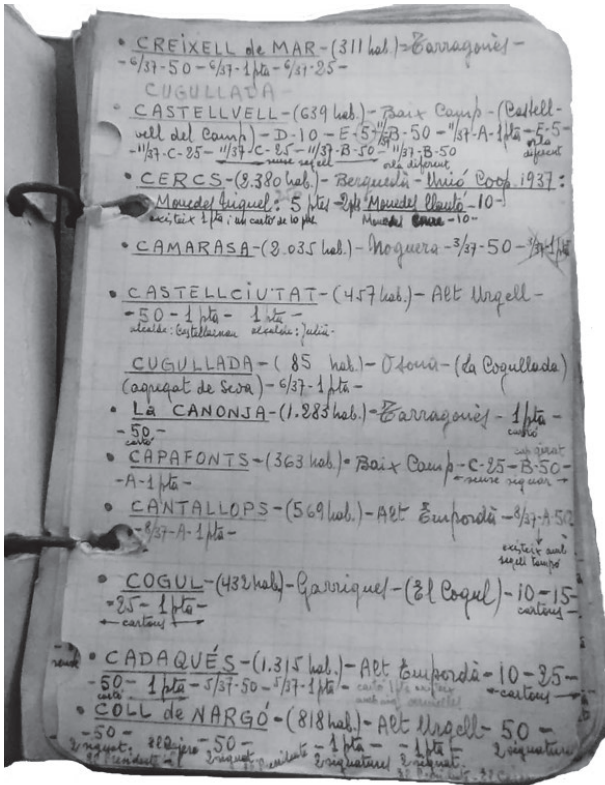
2

Figura 1. Certificat del Departament de Seguretat Interior de la Generalitat de Catalunya on s'autoritza Antoni Turró a circular per tot Catalunya amb arma curta de dia i de nit, menys fronteres i zones de guerra, 29 de gener de 1937 (Fons Robert Surroca).

Figura 2. Anunci de Conserves Montserrat, negoci que Turró regentava a Miramas, anys quaranta (Fons Família Turró).

3

4

Figura 3. Exposició Filatèlica i Numismàtica celebrada per la festivitat de Sant Jordi a la capella de Santa Àgata, Barcelona. A la dreta, el numismàtic Antoni Turró, la secretària del Departament de Cultura de la Generalitat, Glòria Riera, i Pere Rodríguez Pericó, president del CFN, davant d'una vitrina amb el paper moneda català de temàtica marineria, abril de 1987 (Fons Família Turró).

Figura 4. Llibreta de treball que Turró utilitzava durant el seus anys d'estudi i investigació del paper moneda català (Fons Antoni Sabater).

FONTS CITADES

Fonts orals

Miquel Crusafont i Sabater (27/09/2019)

Robert Surroca i Tallaferro (01/09/2019)

Jordi Nadal i Feliu (11/07/2019-31/07/2019)

Antoni Sabaté i Coma (06/09/2019)

Fons documentals

Centro Documental de la Memoria Histórica (CDMH)

Fons Família Turró

Expedient Fons Turró. Museu d'Història de Catalunya (MHC)

Fons Robert Surroca

Fons Antoni Sabaté

Referències web

http://www.mhcat.cat/col_leccio/el_museu_presenta/paper_moneda_catala_del_1936_al_1939 (Consultat 10/07/2019)

<https://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0068007.xml> (Consultat 10/07/2019)

Hemeroteca

«Acte de recordança dels fets del corpus de sang», *Avui*, 07/06/1986, p. 40.

«Avui recomana: llibre», *Avui*, 06/01/1979, p. 8.

ARAGAY, I. «Més de cent col·leccionistes conserven el paper moneda català del període 1936-38», *Avui*, 16/01/1990, p. 35.

BONETI PUNSODA, LL. «Col·leccionisme», *Avui*, 25/11/1976, p. 24.

CLARA-SIMÓ, I. «Antoni Turró», *Avui*, 17/10/2000, p. 3.

Diario Oficial del Ministerio de Defensa Nacional de Barcelona, 30/06/1938, 161, II, p. 1150.

«Els premis "Ciutat d'Olot" s'han de reestructurar. Relació de premis», *Punt Diari*, 24/04/1979, p. 9.

ESPINÀS, J.M. «A la vora de...moneda catalana», *Avui*, 25/02/1983, p. 40.

La Humanitat, 25/04/1936, 1301, p. 3.

La Veu de Catalunya, 12/04/1935, 45, 12111.

«Nombrosos nacionalistes catalans amenaçats fins i tot de mort», *Avui*, 11/05/1980, p. 6.

«Moviment de Nosaltes Sols», *Nosaltes Sols!*, 24/02/1934, 151, p. 3.

PADROSA I CAMPDERRICH, E. «Antoni Turró i Martínez», *Avui*, 01/11/2000, p. 4.

PALOS, S., «Terrassa fue una de las ciudades con más vales monetarios durante la Guerra Civil», *Diari de Terrassa*, 16/05/1998, p. 29.

RAMOS, À., «Gent d'esquerra», *Esquerra Nacional*, 03-04/2004, 53, p. 2.

ROMERO, X., «Els bitllets de pobles catalans», *Diari de Girona*, 03/01/1988, p. 50.

TURRÓ I MARTÍNEZ, A., «La nostra força», *Estat català, butlletí interior del partit*, 05/1955, 1, p. 4.

TURRÓ I MARTÍNEZ, A., «No a l'estatut del 1932», *Avui*, 13/06/1976, p. 4.

TURRÓ I MARTÍNEZ, A., «Festes i festetes», *Avui*, 13/08/1976, p. 4.

TURRÓ I MARTÍNEZ, A., «Llengües», *Avui*, 07/12/1978, p. 12.

TURRÓ I MARTÍNEZ, A., «La UNICEF ignora el català», *Avui*, 23/12/1978, p. 4.

TURRÓ I MARTÍNEZ, A., «Policia autonòmica», *Avui*, 30/09/1984, p. 9.

TURRÓ I MARTÍNEZ, A., «El català i la RENFE», *Avui*, 31/03/1985, p. 7.

TURRÓ I MARTÍNEZ, A., «Ibèria i el català», *Avui*, 03/10/1985, p. 9.

TURRÓ I MARTÍNEZ, A., «El cinquantenari del paper moneda català», *Avui*, 09/1986, p. 21.

TURRÓ I MARTÍNEZ, A., «Un fet històric poc valorat i menys conegut», *Avui*, 16/01/1990, p. 35.

Bibliografia

Carcereny 2008

CARCERENY I COSTA, M., «Informe conservació col·lecció paper moneda A. Turró», 2008 (inèdit).

Closa 2011

CLOSA SALINAS, F., «La Bruixa: els voluntaris del PSUC a la Guerra Civil espanyola (1936-1939)», *Ebre* 38, 2011, 6, p. 27-50.

Crusafont 2009

CRUSAFONT I SABATER, M., «Antoni Turró i Martínez, en el record», *Acta Numismàtica*, XXXIX, p. 11-16.

Graeber 1978

GRAEBER, K., *Local paper Money issued during the Spanish Civil War*, Saint Louis, International Bank Note Society de Saint Louis, 1978.

López 1983

LÓPEZ I LLUCH, A., *Les monedes de les cooperatives catalanes*, Barcelona, 1983.

Surroca 2009

SURROCA I TALLAFERRO, R., «Antoni Turró i Martínez, en record i homenatge», agost 2009 (inèdit).

Turró 1976

TURRÓ I MARTÍNEZ, A., *El paper moneda de guerra del Maresme (1936-1939)*, Mataró, 1976.

Turró 1977

TURRÓ I MARTÍNEZ, A., *Les emissions monetàries a la comarca de la Ribera Alta del Xúquer durant la Guerra 1936-1939*, Alberique, 1977.

Turró 1982

TURRÓ I MARTÍNEZ, A., *El paper moneda català i altres signes monetaris: emissions de la Guerra 1936-1939: catàleg general històric-descriptiu: Valls d'Andorra-Principat de Catalunya*, Barcelona, 1982.

Turró 1986

TURRÓ I MARTÍNEZ, A., «El cinquantenari del paper moneda català», *Acta Numismàtica*, 1986, XVI, p. 195-198.

Turró 1987

TURRÓ I MARTÍNEZ, A., *El paper moneda català a la Franja de Ponent, 1936-1939*, Barcelona, 1987.

Turró & Comas 1992

TURRÓ I MARTÍNEZ, A.; COMAS I EZEQUIEL, R., *Les monedes de necessitat a Terrassa durant la Guerra (1936-1939)*, Terrassa, 1992.

Turró 1995

TURRÓ I MARTÍNEZ, A., *El paper moneda del País Valencià, 1936-1939 i altres signes monetaris emesos durant la Guerra 1936-1939: catàleg general històric-descriptiu*, Barcelona, 1995.

Turró 2000

TURRÓ I MARTÍNEZ, A., «Els dibuixants del paper moneda català del 1936-1939», *Acta Numismàtica*, 2000, XXX, p. 139-142.

Turró 2004

TURRÓ I MARTÍNEZ, A., «El flagell del col·leccionisme: les falsificacions», *L'Ardit*, 2004, XIX, p. 49-54.

Turró 2007

TURRÓ I MARTÍNEZ, A., *Les emissions monetàries oficials de la Guerra Civil (1936-1939). I: Andorra, Illes Balears i Catalunya (Generalitat i locals)*, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (IEC), Barcelona, 2007.